

Debora-ekspedisjonen

Et norsk forsøk på kolonisering og misjon

AV PEDER A. EIDBERG

De brennende hjerter har stort sett vært utgangspunktet for norsk misjonsvirksomhet. Enkeltmennesker har opplevd Guds kall til misjonsinnsats, og har tatt initiativ. Likevel har norsk misjon i alt overveiende grad kommet til å bli misjonsselskapenes og kirkesamfunnenes sak.

Ett og annet unntak har det imidlertid vært. Som eksempel kan nevnes «Den frie Øst-Afrikanske Misjon», hvor bl.a. den tidligere presten Paul Wettergreen og hans sønner var ledere. Misjonærene i denne misjon sa seg i 1891 løs fra sitt hovedstyre i Norge, og ville arbeide helt fritt, med den støtte som enkeltkristne og menigheter måtte føle seg minnet om å gi dem.¹

I denne artikkelen skal vi imidlertid forsøke å kaste lys over et lite kjent forsøk på slik frittstående misjonsvirksomhet, som for øvrig hadde en viss forbindelse med Den frie Øst-Afrikanske Misjon. En spesielt interessant side ved dette prosjektet, er at man i utgangspunktet tok sikte på *kolonisering og misjon*.

Det dreier seg om *Debora-ekspedisjonen*, som forlot Bergen i 1879 med kurs for Aldabra-øyene i Det indiske hav, nordvest for Madagaskar. Ekspedisjonen har fått sitt navn etter båten den benyttet, galeasen «Debora».

Ekspedisjonen har vært omtalt i sjøfartshistorisk sammenheng,² og i arbeider om norsk utvandringshistorie.³ Den har vært sporadisk nevnt i misjonsblad og aviser, men har aldri vært gjort til gjenstand for en misjonshistorisk undersøkelse.

I

Bakgrunnen for Debora-ekspedisjonen var den livlige forbindelse mellom Norge og Madagaskar, som fantes i tiden rundt 1870. Kontakten skyldtes først og fremst Det Norske Misjonsselskaps (NMS) arbeid på Madagaskar. Men der var også nordmenn som drev handel på øyen, og som pleiet kontakten med Norge.

En slik person var sjøkaptein Ludvig Larsen fra Spind ved Farsund. Han hadde fra 1867 vært kaptein på misjonærtransportskipet «Elieser», som hadde trafikkert Syd-Afrika og Madagaskar. I 1872 sa Ludvig Larsen opp sin stilling på «Elieser» og gikk i tjeneste hos et engelsk handelshus, Porter, Muir & Long, som dets representant på Madagaskar og bestyrer av dets handelsvirksomhet.⁴

Det engelske handelshus ønsket at Larsen skulle få tak i 20 kristelige nordmenn som handelsbetjenter og mannskap til en båt som kunne gå i handelsfart langs Madagaskars kyst. Skonnerten «Agnes» ble kjøpt og utrustet for kystfarten, og Larsen seilte den ut en gang på ettersommeren 1872. Med på denne ekspedisjonen var noen som hadde vært mannskap på «Elieser». Blant disse var to som kom til å få sine navn knyttet til Debora-ekspedisjonen. Det var *Knud Bang* og *Amund Gunstensen*, begge fra Bergenstraktene.⁵ Bang og Gunstensen var medlemmer av Bergen Baptistmenighet. I medlemsfortegnelsen pr. 31.12. 1872 er de begge oppført med adresse Madagaskar.⁶

Agnes-ekspedisjonen og handelsvirksomheten på Madagaskar syntes å være en suksess, og nordmennene trivdes.⁷ Men så oppstod det økonomiske vanskeligheter, og uenighet mellom Larsen og handelshuset i London. Det hele endte med en økonomisk misère, med tap på ca. ½ mill. kroner.⁸ Nordmennene ble tilbudt fri hjemreise i forbindelse med avviklingen av ekspedisjonen, og i desember 1874 dro åtte av deltakerne hjem med «Elieser».⁹

To av de åtte som reiste hjem, var Knud Bang og Amund Gunstensen. Avtalen var at de som i 1874 reiste hjem til Norge, skulle sette opp en ekspedisjon for å kolonisere Aldabra-øyene, og drive misjon. En del av Agnes-ekspedisjonens folk som ble tilbake på Madagaskar, skulle skaffe nærmere opplysninger om øygruppen, og ellers legge alt tilrette for koloniseringen.¹⁰

Idéen med å slå seg ned på Aldabra-øyene hadde nordmennene fått ved å høre beretninger fra endel engelske marineoffiserer. O. Jensenius beskriver det inntrykk som nordmennene hadde, slik: «Der var umaadelig store skilpadder og millioner at tjene paa deres skal. Der var vældig skog like i havstranden. Det var bare at hugge tømmer og fragte det over til det træfattige Sydafrika for at faa det godt betalt. Efterhvert som man fik bugt med skogen, kunde man plante kokuspalmer, hvorav der allerede var endel i vild tilstand. Kort sagt: det var let at gaa i vei, og øene laa der herreløse og bare sukket efter villige hænder, som vilde ta fat.»¹¹

II

Da Knud Bang og Amund Gunstensen kom hjem til Bergen, begynte de formodentlig å arbeide for å få istand den påtenkte ekspedisjon. Det skulle imidlertid gå over fire år før den ble realisert. Peder Stiansen oppgir at Gunstensen var kjøpmann,¹² noe som var nærliggende med hans bakgrunn som handelsbetjent på Madagaskar. Gunstensen var med i ledelsen i Bergen Baptistmenighet før han reiste til Madagaskar.¹³ Men hverken han eller Bang synes å ha hatt en tilsvarende posisjon etter at de kom tilbake.

Det opprinnelige krav til deltakerne i ekspedisjonen var at de skulle være medlemmer av baptistmenigheten eller frimenigheten i Bergen. Peder Z. Helbostad, som var lærerutdannet, men nå virket som predikant blant baptistene, skulle være med som lærer for de norske barna, og senere som misjonær. Da det viste seg at man måtte ta med også personer som ikke bekjente seg som kristne, trakk Helbostad seg fra ekspedisjonen. Det samme gjorde også Amund Gunstensen, med samme begrunnelse som Helbostad.¹⁴

Likevel var det i utgangspunktet mange som ønsket å være med. Det var vanskelige tider i Norge, og emigrasjonsfeberen var høy. Ekspedisjonen ble dessuten presentert som meget forlokkende. Helt fra Danmark kom det henvendelser om å få være med.

Ekspedisjonen ble organisert som et aksjeselskap for å skaffe de nødvendige penger. Det økonomiske grunnlag må imidlertid ha vært noe skrøpelig. Da noen av deltakerne, som nevnt ovenfor, trakk seg i siste liten, kom man i store vanskeligheter. Så sent som dagen før avreisen fikk man med nye deltakere, og aksjonærer.¹⁵

Ekspedisjonsskipet var altså en galeas ved navn «Debora». Det har blant sjøfartshistorikere vært diskutert hvilket skip dette var, men det er rimelig å anta at det var et praktisk talt nytt skip, bygget i 1878.¹⁶ Det kostet dem kr. 11 600,-, som ble betraktet som et godt kjøp da det bar 7 måneder tidligere var blitt solgt for kr. 20 000,-.¹⁷ Det ble foretatt visse ombygninger og innredninger, da man skulle ha med så mange mennesker på en lang reise. Kaptein på Debora var Torstein Tobiassen, Egeland, far til den senere prost T.B. Egeland.¹⁸

Etter endel usikkerhet helt til det siste, kom ekspedisjonen avsted lørdag 19. juli 1879. Den bestod av ialt 47 personer, voksne og barn. To gutter ble født underveis.

Bergensavisene hadde i månedene før avreisen flere ganger skrevet om ekspedisjonen. Også Morgenbladet i Kristiania hadde om-

talt den. Lokalpressen kom også senere med nyheter om Debora. Men til og med utenfor Norges grenser påkalte Debora-ekspedisjonen oppmerksomhet. Den tyske avisen *Hamburgische Börsenhalle* skrev to ganger om den, og betraktet den som et norsk koloniseringstiltak. Den første artikkelen kom bare et par uker etter Deboras avreise.¹⁹ Den andre kom omtrent et halvt år senere (27.1. 1880). Utdrag av den første artikkelen ble gjengitt i *Bergensposten*.²⁰ Ifølge første artikkel i *Börsenhalle* var Aldabraøyene helt ubeboelige, og ekspedisjonen ville ikke ha noen muligheter til å lykkes. Andre artikkel ble skrevet etter at det var kjent at Aldabra-prosjektet var oppgitt. Avisen uttrykker sin medfølelse med sakesløse enkle mennesker som av deres ledere var blitt brakt i de største vanskeligheter, og nå måtte skaffe seg livets opphold under kummerlige forhold ved å arbeide blant hottentotter og kaffere i Afrika!²¹

Både artiklenes omfang og det at *Börsenhalle* i det hele tatt omtalte Debora-ekspedisjonen, må sees som bemerkelsesverdig. Ingrid Semmingsen tør vel ha rett i at sannsynligvis lå tyske koloniserings- og handelsinteresser til grunn.²² Sterke firmaer i Hamburg med interesser i Øst-Afrika, presset akkurat i denne tiden på for å få en mer aktiv tysk koloniseringspolitikk i området, og pekte bl.a. på Madagaskar som en egnet koloni. Kanskje var Aldabraøyene verdifulle? Mens første artikkel i *Börsenhalle* hevdet at de var ubeboelige, ble det meldt i den andre at franskmennene hadde tatt øygruppen i besittelse, og at *det* var årsaken til at koloniseringen fra Norge ble gitt opp.²³ Selv om det å skape en norsk bosetting var en av hensiktene med Debora-ekspedisjonen, må en vel si at *Börsenhalle* skjøt spurv med kanoner. Ekspedisjonen var tross alt en beskjeden affære, og høyst privat.

Etter at den andre artikkelen i *Börsenhalle* hadde vært referert i bergensavisene, rykket Peder Z. Helbostad ut i *Bergensposten* med et sterkt forsvar for Debora-ekspedisjonen.²⁴ Han beklaget at Aldabraøyene så fort var blitt gitt opp, og antyder uten navnsnevning at kanskje var Debora-folkene blitt ført bak lyset av Ludvig Larsen. Det kan neppe være andre det siktes til.²⁵ Det er forøvrig eiendommelig at Larsen, noe også Kjell Falck har merket seg, i sin bok *Livet før døden* omtaler Debora-ekspedisjonen i meget knappe vendinger, mens han ellers gjerne utbroderer det han skriver.²⁶ Larsen gir også inntrykk av at han ikke kjente noe til ekspedisjonen før han leste om den etter at den var startet fra Bergen.

III

Reisen med Debora gikk uten større problemer. Det heter i et brev fra en av deltakerne, Helge Johnsen, datert Tulear 22. okt. 1879:

«Vi havde den hele Vei udmærket godt Veir med Undtagelse af mellem Kap og Madagascar, hvor vi laa et Døgn for Storm . . . Vi kom lykkelig i Havn her den 17de Oktbr. efter 90 Dagers Seilads. Vi ligger nu og venter paa Nils Haugervig, og vi tager ingen Bestemmelse for Fremtiden, før han kommer. Det er mulig, vi opgiver Aldabraøerne, og en Del gaar iland her og faar Ansættelse hos kaptein Larsen, medens Resten seiler til Port Natal, hvor Forholdene skal være gode nu efter Krigens Slut . . .»²⁷

Et annet medlem av ekspedisjonen, E. Ellingsen, skriver den 14. november 1879 fra Port Natal: «En Del gik iland i Tulear, hvor de fik Emploi hos kaptein Larsen, Resten seilede til Port Natal, hvor vi kom i Havn den 12te Novbr.»²⁸ Ellingsen mener forholdene ligger godt tilrette i Natal, og omtaler muligheter for arbeid og bosetting i Durban og distriktet omkring.

Disse to brev, det første datert bare 5 dager etter ankomsten til Madagaskar, avslører at ekspedisjonen ikke var tilstrekkelig forberedt der ute, og vel også at den må ha manglet et lederskap som med fasthet håndterte den situasjonen som oppstod.

Blant dem som gikk iland på Madagaskar, var Knud Bang. Han arbeidet der noen år, men bosatte seg senere i Durban. Der møter vi ham som en sentral skikkelse i den kristne virksomhet blant skandinaver i området. Sønnen Christian Bang ble på Madagaskar, hvor han drev forretningsvirksomhet, og med tiden ble norsk konsul og engelsk visekonsul i Tamtave.²⁹

Det er imidlertid de av Deboraekspedisjonens medlemmer som slo seg ned i Syd-Afrika, vi vil følge videre i vår fremstilling. Disse slo seg ned som håndverkere i Durban eller farmere i distriktet nær Durban.³⁰ De søkte kontakt med de nordmenn og andre skandinaver som allerede var bosatt i området. Baptistene søkte også kontakt med engelsktalende baptister i Durban.³¹

IV

Ved den tiden da Debora-ekspedisjonens folk kom til Natal, var den skandinaviske kolonien iferd med å stifte en svensk-norsk luthersk

menighet. Menighetsstiftelsen skjedde i mars 1880, og noen av Debora-folkene ble med i menigheten.³² Denne menighetsstiftelsen nevnes i de norske baptisters blad *Unions-Banneret* i juni 1880, hvor det sies at det var en svensk misjonær som stod i spissen for dette.

Informasjonen om Debora-folkene i Natal blir i en periode mindre. I et brev til *Unions-Banneret* i 1883 forteller imidlertid baptisten Helge Johnsen:

«Nogle af Skandinaverne har brugt at komme tilsammen til Opbyggelse hver Søndag saalangt Evnerne har strakt til. For nogle Maaneder siden blev Baptisterne tilbudte at gaa med, og efter flere Opfordringer gjorde vi dette, men har nu sluttet igjen og begyndt for os selv, og idag er det den anden Søndag vi har været for os selv. Vi er meget faa, da flere av vore Venner bor oppe i Landet. Dette er da den første skandinaviske Baptistvirksomhed i dette store Fremtids Durban.»³³

En ser altså at baptistene ikke fant seg tilrette i den lutherske menighets virksomhet, og valgte å samles for seg selv til tross for at de var få.

Johnsen er også opptatt av behovet for forkynnere som kan arbeide både blant de fastboende skandinaver og de mange skandinaviske sjøfolk som kommer til Durban:

«Om Brødrene i Norge kunde og vilde komme os til Hjælp med en Broder, som af Herren var udrustet at tage fat paa Arbeidet her, saa vilde det være meget kjær; thi henede behøves mere end noget andet Sted Arbeidere for Guds Rige . . . Kom over og hjælp os, eller har du nogen Plan at fremlægge for os paa hvilken Maa-de vi kan faa en Arbeider ud, saa gjør det.»

I en notis i *Unions-Banneret* i 1888 omtaler redaktør P. Z. Helbostad et brev fra Helge Johnsen. Her gjentar Johnsen de norske baptisters ønske om en misjonær, «for at virke saavel blandt de Norske som de Indfødte.»³⁴ Nå dreier det seg ikke bare om virksomhet blant skandinaverne, men også blant afrikanerne.

Den hjelp fra Norge, som Helge Johnsen og hans venner hadde bedt om, kom imidlertid ikke fra baptistene, men fra frie kristne i Norge med nær til tilknytning til Det Norske Misjonsforbund. Initiativtakeren var den tidligere Zulumisjonær og prest i Den norske kirke, senere pastor i Den evangelisk-lutherske Frikirke, Paul Petter

Wettergreen.³⁵ Paul Wettergreen kom ikke selv ut til Afrika igjen. Han døde i august 1889. Da hadde allerede ni misjonærer reist til Afrika, blant disse var Wettergreens to sønner Jacob og Olaf.

Disse misjonærene kom straks i forbindelse med noen av Debora-folkene, antakelig først og fremst baptistene. Allerede i november 1889 omtales fam. Høidalsvik i brev til *Missionæren* fra noen av misjonærene.³⁶ Høidalsviks var baptister fra Sogn, og fru Høidalsvik var en søster av den kjente norske baptistleder pastor Jacob A. Øhrn. På nyåret 1890 skriver Helge Johnsen minneord i *Unions-Banneret* om Jacob Wettergreen, som døde i Durban høsten 1889, bare 23 år gammel.³⁷ I et brev gjengitt i samme blad i januar 1891 forteller Johnsen at 23. nov. 1890 var pastor Otto Witt, hans søster Berthe, og en Sofus Nilsen blitt døpt med troendes dåp. Alle disse var knyttet til Den frie øst-afrikanske Misjon.³⁸ I nok et brev forteller Johnsen om pastor Witts virksomhet, og betydningen av den. Utover i 1890-årene var det mange kriser i misjonsvirksomheten, og den hadde skrumpet sterkt inn da Det Norske Misjonsforbund i 1899 vedtok å overta den.³⁹

At baptistene blant Debora-folkene var glad for de «frie» misjonærene som kom ut i 1889, kan vi forstå av en sak som bør omtales.

Stiftelsen av en skandinavisk luthersk menighet i Durban er allerede nevnt. I et lengere inserat i *Unions-Banneret* i januar 1891 redegjør Helge Johnsen om det skandinaviske kapell i Durban.

Ifølge Johnsen var det blitt dannet en byggeförening i 1883, som skulle samle midler til en luthersk kirke i Durban. I 1886 var det lutherske innslag blant skandinaverne i byen så svakt at de inviterte de frikirkelige skandinaver til å gå med og bygge et «Skandinavisk Kapell». Dette skjedde, men etter at et hus var kjøpt og bygget om til kapell for skandinaviske kristne i Durban, og baptistene og andre frikirkelige hadde lagt i det meste av pengene, forsøkte noen lutheranere å sette de frikirkelige utenfor og gjøre kapellet til et luthersk kapell. Dette lyktes ikke, bl.a. fordi en av Debora-mennene, «gamle Broder Bang», altså Knud Bang, tilbød seg å løse inn resten av gjelden på huset. På den måten ble de sikret for skandinavenes troende forsamling, som hadde skjøte på huset.

Helge Johnsen henviser til at saken også har vært omtalt i *Norsk Missionstidende* i september 1890. I nr. 2, 1891 av *Unions-Banneret* tar så Johnsen et oppgjør med fremstillingen i *Norsk Missionstidende*. Det er tydelig at det var alvorlige gnisninger mellom lutheranerne og de frikirkelige skandinaver i Durban omkring 1890. Språk-

bruken i artiklene på begge sider er tildels nedlatende og uforsonlig, og tjener ingen av partene til synderlig heder.

V

Vi har sett at Debora-ekspedisjonens medlemmer i Syd-Afrika var opptatt av misjon og menighetsbyggende arbeid blant både skandinaviske immigranter og afrikanerne. Én etter én ble imidlertid pionerene borte. Kontakten med Norge ble naturlig nok svakere, men helt brutt ble den ikke. Nye generasjoner fulgte i de førstes spor i arbeid for evangeliets utbredelse.

I 1945 fikk Bergen Baptistmenighet melding om at den siste gjenlevende av Debora-ekspedisjonen, S. A. Bang, hadde gitt et pengebeløp som var igjen etter ekspedisjonens virksomhet, til menigheten.⁴¹ Ringen var sluttet. Så sent som i 1975 brevvekslet en datter av Høidalsviks med slektninger i Bergen. Hun var gift med en av svensk ætt, som var rektor ved en bibelskole for sorte afrikanere. I 1970 besøkte John Johnson, en ætling av Høidalsviks, Norge. Han var da professor ved et av baptistenes teologiske seminarer i Syd-Afrika.

Debora-ekspedisjonen ble ikke hva initiativtakerne hadde tenkt og medlemmene hadde håpet. Misjonsinnsatsen i Syd-Afrika kan ikke gjøre krav på de store oppslag. Men nye av det som har skjedd i misjonen, har funnet sted under små forhold og takket være enkeltmenneskers troskap. Blant disse hører også Debora-ekspedisjonens medlemmer hjemme, og den mislykkede Aldabra-ekspedisjonen ble således likevel til velsignelse og evangeliets fremme i flere slektledd.

NOTER

- 1) Meddelse til misjonsvennene, datert 15.1 1891 er publisert i Det Norske Baptistsamfunns hovedorgan *Unions-Banneret* nr. 4, 1891 (15. april), pp. 29–30. Den helt uavhengige stilling varte imidlertid bare til 1899, da Det Norske Misjonsforbund overtok misjonen, *Banneret* 14/1899, p. 108 og Ingulf Diesen, *Det Norske Misjonsforbunds historie* (1971), p. 76 (stensil).
- 2) Kjell Falck, «Norsk handel, sjøfart og kolonisasjon på Madagaskar 1865–1880, *Sjøfartshistorisk Årbok*, 1965, pp. –137.
- 3) O. Jensenius, «Debora-ekspedisjonen til det indiske hav,» *Nordmands-Forbundet*, Årg. 21 (1928), pp. 14–16. Ingrid Semmingsen, *Veien mot vest*. Annen del. Utvandringen fra Norge 1865–1915. (1950), pp. 336–344.

- 4) Semmingsen, *op. cit.*, p. 336. Ludvig Larsen, *Livet før døden* (1894), p. 146.
- 5) *Ibid.*, p. 146.
- 6) Peder A. Eidberg, *Bergen Baptistmenighet 100 år* (1970), p. 17.
- 7) Semmingsen, *op. cit.*, p. 337.
- 8) Larsen, *op. cit.*, p. 220.
- 9) Falck, *op. cit.*, p. 116.
- 10) *Ibid.*, p. 118.
- 11) Jensenius, *op. cit.*, p. 15.
- 12) Peder Stiansen, *Baptistenes historie i Norge*. Del en (1935), p. 226.
- 13) Se Eidberg, *op. cit.*, pp. 19–20.
- 14) Den opprinnelige intensjon m.h.t. et personlig kristent standpunkt var alminnelig kjent. Bl.a. heter det i en notis i *Bergenposten* 20/4 1879: «Da alle Delta-gere skal være alvorlige Kristne, faar vi haabe, at den ene vil vide at underordne sig den anden . . .»
- 15) I en notis i *Bergenposten* dagen etter avreisen, stod flg. å lese: «Til Indsenderen af Artikkelnen 'Udvandrerne til Aldabraerne' i Bergensposten for Fredag den 18de Juli! Vi takke Dem for den mod vort Selskab beviste Velvillie, at frembringe for Bergens Publikum vor Sag, idet vi paa Grund af utilstrækkelige Pengemidler var bleven forhindret fra at tiltræde vor Afreise. Vi kan nu glæde Dem og alle De, der har Interesse for vor Sag og som ellers har bevist os Kjærlighed og Velvillie, at vi ved tiltrædende nye Udvandrere er bleven hjulpen i vor Pengeforlegenhed og saaledes allerede idag tiltræder vor Reise. Vi hilser Dem og tegner: Paa Aktieselskabet «Deboras» Vegne, T. Tobiassen, Knud Bang, Chr. Jensen, Bergen den 19de Juli 1879.»
- 16) Se Kjell Falck, *op. cit.*, p. 123 m. henvisninger, og *Bergens Tidende* 19/7 1879, p. 2.
- 17) *Bergensposten* 20/4 1879, p. 1.
- 18) Nils Eide meddeler i en artikkel i *Sunnhordland* 5/4 1965 at prost Egeland har fortalt ham at Tobiassen, som f.ø. døde i 1938, 96 år gammel, solgte Debora til en kreol, og at den senere forliste utenfor Syd-Afrika.
- 19) *Hamburgische Börsehalle*, 18/7 1879.
- 20) *Bergensposten*, 5/8 1879.
- 21) Etter I. Semmingsen, *op. cit.*, p. 341.
- 22) *Ibid.*, pp. 341–42.
- 23) *Ibid.*
- 24) *Bergensposten* 11/2 1880. Helbostad undertegnet med bokstaven «Z». Hverken Semmingsen eller Falck synes å være klar over hvem denne «Z» er. Men Helbostad brukte denne signaturen i *Unions-Banneret* (senere Banneret) som han redigerte, og siterer i en artikkel i *Unions-Banneret* 1/1880, pp. 7–8 fra de samme brev som er referert i en artikkel i *Bergensposten* 5/1 1880 under signaturen «Z».
- 25) Så også Falck, *op. cit.*, p. 130. I. Semmingsen, derimot synes å mene at «Z»s utsagn er myntet på tyskerne, *op. cit.*, p. 342.
- 26) L. Larsen, *op. cit.*, p. 349, Falck, *op. cit.*, p. 129.
- 27) *Unions-Banneret* 1/1880 (jan.), p. 7.
- 28) *Ibid.*
- 29) O. Jensenius, *op. cit.*, p. 15.
- 30) Red. Helbostad gjengir i en notis i *Unions-Banneret* 4/1880 (april), p. 32, inn-

holdet i et brev fra Natal, hvor arbeidsforholdene omtales. Tonen er nå noe pessimistisk sammenlignet med brevet av 14/11 1879. Referatet slutter slik: «Den som derfor vil komme, til Natal, maa komme paa sin egen Resiko, han vil ingen særlig tilraade.»

- 31) E. Ellingsen i brev gjengitt i *Unions-Banneret* 1/1880, p. 8. Likeså *Unions-Banneret* 6/1880, p. 46, som gjengir utdrag av brev fra bladets «Korrespondent i Natal.»
- 32) Semmingsen, *op. cit.*, p. 240.
- 33) *Unions-Banneret* 16/1883, p. 4.
- 34) *Unions-Banneret* 5/1888, p. 37.
- 35) Ingulf Diesen og Hallvard Hagelia, *Veien videre* (1984), p. 78 flg.
- 36) *Missionæren* 21/1889, p. 166 og 23/1889, p. 182.
- 37) *Unions-Banneret* 3/1890, pp. 23–24.
- 38) *Unions-Banneret* 1/1891, p. 7.
- 39) Diesen og Hagelia, *op. cit.*, pp. 79–80.
- 40) *Unions-Banneret* 1/1891, p. 7.
- 41) Eidberg, *op. cit.*, p. 79.
- 42) Petra Johanson til Aslaug Amundsen, datert Sweetwaters, Natal, 20/1 1975.